

نقش قرآن در پایه گذاری و تطور علوم ادبی

دکتر علیرضا دلافکار

تهران

۱۳۹۲



سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

الهیات (علوم قرآن و حدیث) ۵۱

سرشناسه: دل افکار، علیرضا، ۱۳۴۱-

عنوان و نام پدیدآور: نقش قرآن در پایه گذاری و تطور علوم ادبی / علیرضا دل افکار.
مشخصات نشر: تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۹۲.

مشخصات ظاهری: هشت، ۲۰۳ ص.

فروست: «سمت»؛ ۱۷۱۱. الهیات (علوم قرآن و حدیث)؛ ۵۱.

شابک: ۹۱۷-۴-۵۳۰-۹۷۸-۹۶۴۴۵۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست نویسی: فیبا

پشت جلد به انگلیسی: Alireza Delafkar. The Role of Quran in the Establishment and Development of the Literary Sciences

یادداشت: کتابنامه: ص. ۱۹۴-۲۰۰؛ همچنین به صورت زیرنویس.

یادداشت: نمایه.

موضوع: زبان عربی — تأثیر قرآن

موضوع: زبان عربی — واژه نامه نویسی — تاریخ

موضوع: زبان عربی — صرف و نحو — تاریخ

شناسه افزوده: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.

رده بندی کنگره: ۱۳۹۲ ن ۷ ۴۶۹۶ / ۵۸ PJ

رده بندی دیویی: ۴۹۱/۷۰۹

شماره کتابشناسی ملی: ۳۳۲۶۷۱۸

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی



نقش قرآن در پایه گذاری و تطور علوم ادبی

دکتر علیرضا دل افکار (عضو هیئت علمی دانشگاه پیام نور)

چاپ اول: پاییز ۱۳۹۲

تعداد: ۱۰۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: «سمت»

چاپ و صحافی: سازمان چاپ و انتشارات وابسته به اوقاف و امور خیریه

قیمت: ۵۵۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و عوامل

توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.

نشانی ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار اصم (ره)،

روبه روی پمپ گاز، کد پستی ۱۴۶۳۶، تلفن ۴۴۲۴۶۲۵۰-۲.

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشر یا مؤلف، نشر یا پخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

سخن «سمت»

یکی از اهداف مهم انقلاب فرهنگی، ایجاد دگرگونی اساسی در دروس علوم انسانی دانشگاهها بوده است و این امر، مستلزم بازنگری منابع درسی موجود و تدوین منابع مبنایی و علمی معتبر و مستند با در نظر گرفتن دیدگاه اسلامی در مبنای و مسائل این علوم است. ستاد انقلاب فرهنگی در این زمینه گامهایی برداشته بود، اما اهمیت موضوع اقتضا می کرد که سازمانی مخصوص این کار تأسیس شود و شورای عالی انقلاب فرهنگی در تاریخ ۶۳/۱۲/۷ تأسیس «سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها» را که به اختصار «سمت» نامیده می شود، تصویب کرد.

بنابراین، هدف سازمان این است که با استمداد از عنایت خداوند و همت و همکاری دانشمندان و استادان متعهد و دلسوز، به مطالعات و تحقیقات لازم پردازد و در هر کدام از رشته های علوم انسانی به تألیف و ترجمه منابع درسی اصلی، فرعی و جنبی اقدام کند. دشواری چنین کاری بر دانشمندان و صاحب نظران پوشیده نیست و به همین جهت مرحله کمال مطلوب آن، باید به تدریج و پس از انتقادهای و یادآوریهای پیاپی ارباب نظر به دست آید و انتظار دارد که این بزرگواران از این همکاری دریغ نورزند. کتاب حاضر برای دانشجویان رشته علوم قرآن و حدیث در مقطع کارشناسی به عنوان منبع اصلی درس «تأثیر قرآن کریم در پیدایش علوم ادبی» به ارزش ۲ واحد تدوین شده است. امید است که علاوه بر جامعه دانشگاهی سایر علاقه مندان نیز از آن بهره مند شوند.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این سازمان را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	چکیده
۳	مقدمه
۵	درس اول: کلیات و مفاهیم
۵	علوم ادبی
۹	فنون ادبی
۱۱	درس دوم: نقش دانش لغت در فهم قرآن
۱۳	مباحث لغوی در عصر صحابه
۱۴	امام علی (ع) پیشگام تفسیر قرآن
۱۶	ابن عباس، پدر فقه اللغة عرب
۲۱	درس سوم: پایه گذاری علم لغت
۲۳	کتابهای واژه شناسی قرآن
۲۶	رساله های موضوعی درباره واژگان
۲۷	نخستین لغت نامه
۲۹	دانش لغت در عصر خلیل
۳۱	ارتباط خلیل با مقاهیم قرآنی
۳۲	تأثیر قرائت قرآن بر روش خلیل
۳۴	تأثیر معناشناسی واژگان قرآن بر تدوین کتاب العین
۳۷	درس چهارم: علم لغت در قرن سوم
۳۸	تألیفات واژه شناسی قرآن

- تألیف کتابهای لغت در قرن سوم
- ۴۱
- ۴۲ ۱. کتابهای فراء (م ۲۰۷ق)
- ۴۳ ۲. کتابهای عبدالملک بن قریب اصمعی (م ۲۱۶ق)
- ۴۶ ۳. کتابهای ابوزید سعید بن اوس انصاری (م ۲۱۵ق)
- ۴۸ درس پنجم: عصر طلایی لغت نامه نویسی
- ۴۸ تألیفات واژه شناسی قرآن
- ۴۹ کتابهای لغت در قرن چهارم
- ۵۰ ۱. جمهرة اللغة، ابن درید (م ۳۲۱ق)
- ۵۱ ۲. تهذیب اللغة، ازهری (م ۳۷۰ق)
- ۵۶ ۳. مقایس اللغة، ابن فارس (م ۳۹۵ق)
- ۵۸ ۴. الصحاح
- ۶۱ درس ششم: علم لغت از قرن پنجم به بعد
- ۶۱ فرهنگ نامه های قرآنی
- ۶۳ کتابهای لغت
- ۶۳ ۱. المختص فی اللغة، ابن سیده (م ۴۵۸ق)
- ۶۴ ۲. المحکم و المحيط الاعظم، ابن سیده (م ۴۵۸ق)
- ۶۶ ۳. اساس البلاغه، زمخشری (م ۵۳۸ق)
- ۶۹ ۴. لسان العرب، ابن منظور (م ۷۱۱ق)
- ۷۳ ۵. القاموس المحيط، فیروزآبادی (م ۸۱۷ق)
- ۷۶ ۶. تاج العروس من جواهر القاموس، سید محمد مرتضی زبیدی (م ۱۲۰۵ق)
- ۷۸ درس هفتم: نقش دانش صرف و نحو در فهم قرآن
- ۷۸ نقش دانش صرف در فهم قرآن
- ۸۳ نقش دانش نحو در فهم قرآن
- ۹۰ درس هشتم: پایه گذاری مباحث نحو
- ۹۲ نام گذاری علم نحو
- ۹۳ واضع علم نحو
- ۹۶ نحو از ابوالاسود تا سیبویه

طبقه اول نَحویان

۹۶

۱. نصر بن عاصم (م ۸۹ق)

۹۶

۲. عبدالرحمن بن هرمز (م ۱۱۷ق)

۹۶

۳. یحیی بن یَعْتَر (م ۱۲۹ق)

۹۷

طبقه دوم نَحویان

۹۸

۱. عبدالله بن ابی اسحاق حضرمی (م ۱۱۷ق)

۹۸

۲. عیسی بن عمر ثقفی (م ۱۴۹ق)

۹۹

۳. ابو عمرو بن علاء (م ۱۵۴ق)

۹۹

احتجاجات نَحویان بر قرائات قرآن

۱۰۱

طبقه سوم نَحویان

۱۰۶

۱. محمد بن حسین رواسی کوفی (م ۱۷۰ق)

۱۰۸

۲. خلیل بن احمد فراہیدی (م ۱۷۵ق)

۱۰۸

۳. ابوالخطاب عبدالحمید بن عبدالحمید معروف به اخفش اکبر (م ۱۷۷ق)

۱۱۲

۴. یونس بن حبيب (م ۱۸۲ق)

۱۱۳

طبقه چهارم نَحویان

۱۱۶

۱. سیبویه (م ۱۸۰ق)

۱۱۷

۲. کسائی (م ۱۸۹ق)

۱۲۴

درس نهم: نحو در سایه تفسیر قرآن

۱۲۸

۱. کتاب معانی القرآن ابو زکریا یحیی بن زیاد ملقب به فراء (م ۱۰۷ق)

۱۲۹

۲. کتاب معانی القرآن ابوالحسن سعید بن مسعوده معروف به اخفش اوسط (م ۲۱۵ق)

۱۳۱

۳. کتاب معانی القرآن ابو عباس محمد بن یزید مبرّد (م ۲۸۵ق)

۱۳۴

۴. اعراب القرآن ابواسحاق ابراهیم بن سَری زجاج (م ۳۱۱ق)

۱۳۵

۵. اعراب القرآن أحمد بن محمد نخّاس (م ۳۳۸ق)

۱۳۷

۶. اعراب ثلاثین سورة من القرآن الکریم ابن خالویه (م ۳۷۰ق)

۱۳۹

درس دهم: تأثیر قرآن در علوم بلاغت

۱۴۰

مباحث بلاغی در قرن اول و دوم هجری

۱۴۲

قرآن اساس بلاغت عربی

۱۴۲

بلاغت اصطلاحی شناخته شده در قرن اول و دوم

۱۴۷

۱۴۹	موضوعات بلاغی در کتابهای نحوی و لغوی این دوره
۱۴۹	۱. کتاب سیبویه
۱۵۱	۲. مجاز القرآن ابو عبیده
۱۵۶	درس یازدهم: مباحث بلاغی در قرن سوم هجری
۱۵۶	۱. فرآء (م ۲۰۷ق)
۱۵۹	۲. عمرو بن بحر جاحظ (م ۲۵۵ق)
۱۶۲	۳. ابن قتیبه (م ۲۷۶ق)
۱۷۱	درس دوازدهم: بلاغت عربی در سایه اعجاز قرآن
۱۷۱	۱. النکت فی اعجاز القرآن، علی بن عیسی الرمانی (م ۳۸۶ق)
۱۷۴	۲. بیان اعجاز القرآن، احمد بن محمد خطابی (م ۳۸۶ق)
۱۷۶	۳. اعجاز القرآن، ابوبکر باقلانی (م ۴۰۳ق)
۱۷۸	۴. دلائل الاعجاز، عبدالقاهر جرجانی (م ۴۷۱ق)
۱۸۴	درس سیزدهم: علوم بلاغت از قرن ششم به بعد
۱۸۴	۱. مفتاح العلوم سکاکی (م ۶۲۶ق)
۱۸۹	۲. کتاب تلخیص المفتاح و کتاب الايضاح فی علوم البلاغة خطیب قزوینی (م ۷۳۹ق)
۱۹۴	منابع
۲۰۱	نمایه

چکیده

مطالعه و پژوهش در تاریخ ادبیات عرب نشان می‌دهد در زمینه علوم زبانی عرب، اثر مدونی در میان اعراب جاهلی وجود نداشته و آثاری که در این باره تدوین شده است همه به دوران پس از نزول قرآن بازمی‌گردد. چگونگی پیدایش این علوم، پس از ظهور اسلام و نقش قرآن در پایه‌گذاری آنان از مهم‌ترین مسائل تاریخ زبان و ادب عربی است. در این نوشتار تأثیر قرآن در پیدایش و تدوین علم لغت، دانش صرف و نحو و علوم بلاغت بررسی و نشان داده شده که آنچه موجب پیدایی این دانشها بوده درک و فهم معانی قرآن و شناخت اعجاز آن است.

مسلمانان در آغاز برای شناخت معانی واژگان قرآن به جست‌وجو در اشعار جاهلی و قبایل بدوی و فصیح عرب پرداختند و افزون بر بررسی واژه‌های قرآن و نگارش آنها، به گردآوری واژه‌های غیر قرآنی مبادرت کرده و محتوای لغت‌نامه‌های بزرگ را فراهم کردند. نتایج تحقیق در نخستین کتابهای واژه‌شناسی نشان می‌دهد که این آثار به واژه‌های قرآن مربوط است. همچنین اولین لغت‌نامه جامع، تألیف خلیل بن احمد، در شیوه باب‌بندی و محتوا تحت تأثیر قرآن بوده است.

دانش نحو نیز به منظور پیشگیری از لحن قرآن پایه‌گذاری شد و علت وضع قواعد زبان عربی صیانت قرآن از لحن و خطای در قرائت و اشتباه در فهم معانی آن بود. اختلاف قرائات در قرآن و احتجاج بر صحت آنان موجب بسط و گسترش صرف و نحو شد. نقطه‌گذاری، اعراب و حروف مشابه اولین آثار خارجی پیدایش علم صرف و نحو است که در قرآن ظهور یافت.

دانش بلاغت نیز در راستای تبیین صور بیانی قرآن کریم به وجود آمد و مسیر کمال خود را در سایه بحث اعجاز قرآن طی کرد. از اولین آثار در این خصوص می‌توان از

مجازالقرآن ابو عبیده و معانی القرآن فراء نام برد، که مسائل بلاغت در آنها به صورت پراکنده آورده شده است، تا شکل‌گیری این دانش در دو کتاب *دلائل الاعجاز* و *اسرار البلاغة* عبدالقاهر جرجانی و پیروانش همچون سکاکی و خطیب قزوینی با قرآن کریم استمرار یابد.

واژگان کلیدی: قرآن کریم، علوم ادبی، لغت، صرف و نحو، علوم بلاغت.

مقدمه

با ظهور اسلام، در زبان عربی تغییرات بسیار گسترده‌ای در زمینه واژگان و معنانشناسی پدیدار شد. این تغییرات گسترده در زبان عربی موجب پیدایش علومى همچون علم لغت، نحو و علوم بلاغت گردید و این دانشها در طول یکى دو سده آن‌چنان رشد کرد و به کمال رسید که پس از گذشت نزدیک به هزار و سیصد سال، هنوز همان قواعد اولیه مبنای آموزش این علوم بوده و تغییر و دگرگونی اساسی در آنها رخ نداده است. عربها و غیر عربهای تازه‌مسلمان شده از همان آغاز به مطالعه زبان عربی همت گماشتند و با دقتی تمام، قواعد آن را وضع کردند و واژگانها را گرد آوردند. در این میان چهره‌های تابناکی از نحوی، لغوی و ادیب درخشیدند که آثار آنها هنوز هم کسانی را که به تحقیق در زبان عربی می‌پردازند غرق اعجاب می‌کند.

این شگفتی وقتی روشن‌تر می‌شود که بدانیم در میان اعراب عصر جاهلی هیچ‌گونه اطلاعی از قواعد نحو و اصول اشتقاق و تدوین لغت وجود نداشته و برای مردمی که در محیط قومى و اجتماعى آن عصر به زبان بومى و مادری خود سخن می‌گفتند به طرح این‌گونه مسائل نیازی نبوده است. این موضوعات بدون داشتن کمترین سابقه و نمونه پیشین در میان اعراب، با ظهور اسلام به شدت مورد توجه قرار می‌گیرد و به چنین درجه‌ای از کمال و جامعیت می‌رسد. از این‌رو، چگونگی پیدایش این مطالعات همواره از مهم‌ترین مسائل تاریخ زبان و ادب عربی بوده است و پژوهشگران بسیاری را از کشورهای اسلامى و مغرب‌زمین واداشته است تا در این باب به تحقیق و تفحص بپردازند و آراء و نظریات مختلفی عرضه نمایند.

نظریه مشهور این است که مایه همه این مطالعات در زبان عربی بی‌تردید قرآن است و ادبیات عرب با ظهور اسلام و نزول آیات قرآن به شدت دچار تحول و تطور در اغراض،

معانی و اسلوب شد. اثر قرآن در الفاظ، اسالیب، معانی و صور زیبای ادبی زبان عربی تجلی یافت و عامل اساسی در پیدایش علم لغت، نحو و علوم مرتبط با محسنات سخن و کلام شد.

بنابراین چگونگی پیدایش شاخه‌های علوم ادبی در زبان عربی پس از نزول قرآن، آن هم در میان قومی که پیشینه هیچ گونه آگاهی از قواعد نحو و اصول اشتقاق و تدوین لغت نداشتند، از سؤالات اساسی است که باید به آن پاسخ داده شود تا نقش قرآن در پدید آمدن این علوم آشکار شود.

نوشته حاضر تلخیصی از رساله دکتری نگارنده در این باره است که در دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران با راهنمایی استادان بزرگوار جناب آقای دکتر منصور پهلوان و جناب آقای دکتر مجید معارف و مشاوره استادان ارجمند آقای دکتر قاسم فائز و آقای دکتر محمدرضا شاهرودی تدوین شد.

امید است استادان و پژوهشگران این عرصه با راهنماییهای خود نگارنده را در زدودن کاستیهای این اثر یاری کنند.

علیرضا دلافکار

استادیار دانشگاه پیام نور